

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.

На основі історичних і статистичних джерел, матеріалів місцевої української преси дається кількісний аналіз мешканців Холмщини і Підляшшя в першій чверті ХХ ст. Характеризується склад місцевого населення за етнічною, мовною і віросповідною ознакою. Простежена етнографічна єдність досліджуваних земель із іншими українськими територіями. Дана характеристика російської та польської політики щодо національних меншин Холмщини і Підляшшя.

Ключові слова: примусова евакуація, рееміграція, полонізація, парцеляція, осадництво, національні меншини, віросповідна єдність.

На основании исторических и статистических источников, материалов местной украинской прессы проведен количественный анализ жителей Холмщины и Подляшья в первой четверти ХХ в. Характеризуется состав местного населения по этническим, языковым и религиозным признакам. Прослежено этнографическое единство исследуемых земель с другими украинскими территориями. Дана характеристика русской и польской политики относительно национальных меньшинств Холмщины и Подляшья.

Ключевые слова: насильственная эвакуация, реэмиграция, полонизация, парцелляция, осадничество, национальные меньшинства, религиозное единство.

On the basis of numerous historic and statistical sources in the local Ukrainian press the analysis is given of the number of inhabitants in Kholmshchyna and Pidlyashsha in the first quarter of the 20th century. The characteristics of the local population composition is also given by ethnic, language and confession features. The ethnographic unity is studied of these areas with other Ukrainian territories. The generalized characteristics is given of local population employment and vectors of Russian and Polish policy are considered as to national on these territories.

Keywords: Compulsory evacuation, remigration, polonization, parceling, osadnytstvo, national minorities, confessional unity.

До Холмщини, як етнографічного і географічного регіону українських етнічних земель, відносили території, розташовані на схід від р. Вепр до р. Буг, – це була природня межа з Волинню та Сокальщиною в складі Галичини; на заході українські території Холмщини межували з польськими етнічними землями Люблінської губернії, на півночі – з Підляшшям. Ріки Холмщини належали до сточища р. Вісли. Це Буг з притоками Угоркою і Гучвою, Вепр із Бистрицею; на південному заході притока Сяну – Танва. До Холмщини, зазвичай, приєднували і Південне Підляшшя, яке історично входило до складу Холмської єпархії, а з 1912 р. – до Холмської губернії [1, с. 3515].

У XI ст. територія Холмщини і Підляшшя увійшла до складу Руської держави. З того часу і до середини XIV ст. ці землі перебували в складі Володимирського, потім Галицько-Волинського князівств. У XIV ст., внаслідок посилення сусідніх Литви і

Польщі, західноукраїнські землі, в тому числі Холмщина і Підляшшя, підпали під владу Речі Посполитої, у складі якої розпочалася їх повільна полонізація. Адміністративно Холмщина від 30-х рр. XV ст. належала до Руського і Белзького воєводств у складі Польського Королівства, а згодом – Речі Посполитої. Віднесення Холмщини до воєводства, що навіть за назвою було Руським, є свідченням визнання за цим краєм навіть польськими королями його україно-руського характеру. За третім поділом Польщі Холмщина і Підляшшя відійшли до Австрії. В часи наполеонівських воєн та після них ці регіони переходили з рук у руки, поки не опинилися за рішенням Віденського Конгресу (1814-1815 рр.), “цього фабрику європейських політиків”, у складі Царства Польського під владою Російської імперії, що в політичній термінології пізніше одержали назву Привіслянською краю. З 1 січня 1867 р. у краї був запроваджений адміністративний поділ на губернії та повіти. За цим поділом Холмщина і Підляшшя були поділені між двома губерніями: Люблінською і Сідлецькою. А в 1912 р., за рішенням Російської Державної Думи, з цих територій була утворена Холмська губернія, яка спочатку підпорядковувалася безпосередньо центральним органам російської влади, а з 1915 до 1917 рр. – Київському генерал-губернатору.

Для дослідження етносоціальної ситуації даного регіону особливе значення має аналіз місцевої преси, численних статистичних джерел, матеріалів переписів населення у Польщі.

Краєвий тижневик у справах політичних, культурних і суспільно-економічних “Наше життя”, що видавався українською мовою, у липні 1920 р. описує Холмщину і Підляшшя “під взглядом економічним” [5, с. 1]. “Територія Холмщини і Підляшшя обіймає повіти бувшої Люблінської губернії. Холмщина – Холмський повіт, Томашівський повіт, Білгорайський повіт, частина Замостського, Красноставського, Янівського і Любартівського повітів; Підляшшя – Більський повіт, Влодавський, Константинівський і Радзинський повіти” [5, с. 2].

Північні території цих земель – це рівна площа з багатьма ріками і озерами. Річки Буг і Вепр – це старі шляхи, по яких переважно сплавливали ліс і збіжжя до р. Вісли і м. Гданська. Залізничі оперезували край у таких напрямках:

- Підляшшя: від Варшави на Луків – Біла – Межиріччя – Брест-Литовськ;
- Холмщина: від Варшави на Люблін – Холм – Ковель;
- лінія Холм – Бересть.

За роки Першої світової війни тут з’явилося ще дві залізничі:

- Холм – Райовець – Красностав – Завада – Звіринець – Белз – Рава-Руська – Львів;
- Завада – Грубешів – Володимир-Волинський;
- Грубешів – Вербковичі – Войславичі.

На вищезгаданих територіях знаходилися повітові міста: Холм, Грубешів, Томашів, Замость, Білгорай, Красностав, Влодава, Біла. Неповітових міст було 42: Межиріччя, Парчів, Дубенка, Тереспіль та ін. В адміністративному порядку повіти ділилися на гміни. До гмін входили села, фільварки, колонії і містечка (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Кількість міст, гмін, фільварків на Холмщині та Підляшші на 1 січня 1913 р.
(за матеріалами газети “Наше життя”)**

Повіти		міст	гмін	У гмінах		
				містечок	сіл	фільварків
Холмщина	Холмський	1	13	7	261	244
	Грубешівський	2	14	4	225	172
	Томашівський	1	12	4	220	162
	Білгорайський	1	14	3	155	77

Закінчення табл. 1

Повіти		міст	гмін	У гмінах		
				містечок	сіл	фільварків
Холмщина	Красноставський	1	13	5	238	162
	Замостьський	2	15	3	234	148
Підляшшя	Володавський	2	16	5	71	126
	Більський	2	14	5	44	25
	Константиновський	–	16	4	95	64
	Радзинський	2	16	2	68	74
ВСЬОГО:		14	143	42	1 611	1 254

За даними Варшавського Статистичного Комітету, на 1 січня 1913 р. тут була така кількість жителів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Кількість жителів Холмщини та Підляшшя на 1 січня 1913 р.
(за матеріалами газети “Наше життя” [5, с. 2])

Повіти		У містах		У містечках		У селах		Всього
		душ	%	душ	%	душ	%	
Холмщина	Холмський	22 019	10,9	17 337	8,6	161 954	80,5	201 310
	Грубешівський	21 987	14,5	16 550	10,9	113 082	74,6	151 619
	Томашівський	9 983	8,0	15 043	12,0	110 328	80,0	125 354
	Білгорайський	6 105	4,8	12 531	10,0	106 908	85,1	125 544
	Красноставський	9 644	7,2	15 927	12,0	107 565	80,8	133 136
	Замостьський	22 581	14,6	10 440	6,7	121 960	78,7	154 981
Підляшшя	Володавський	23 196	17,8	13 634	10,5	93 194	71,7	130 024
	Більський	22 278	21,7	19 998	19,5	60 469	58,8	102 745
	Константиновський	–	–	16 451	19,9	66 328	80,1	82 779
	Радзинський	22 511	20,6	4 513	4,1	82 287	75,3	109 311
ВСЬОГО:		160 304	12,1	142 424	114,6	1 024 076	765,6	1 316 803

З таблиці видно, що біля 80 % місцевого люду – це мешканці сіл, головним заняттям яких є землеробство та рільництво. Більшість міщан – і українців, і поляків – теж займалися рільництвом і відомі як міщани-рільники.

За підрахунками відомого українського історика Івана Крип'якевича на 1914 р. в Холмській губернії православних налічувалося 327 322 особи (36,5 %), а римо-католиків – 404 633 особи (45,1 %) [21, с. 25].

За даними перепису 1921 р. в Люблінському воєводстві, до якого після відродження Польської держави увійшла більша частина українських етнічних земель, православне населення становило лише 14,4 %, а римо-католицьке – 70,8 % від загальної кількості жителів воєводства [22, с. 47]. За підрахунками сучасного польського дослідника українського походження Григорія Куприяновича, православних тут налічувалося 148 454 особи, але лише 61 988 – “русинської” національності. Крім того, на Північному Підляшші проживало ще 60 тис. української людності, а близько 30 тис. “біженців” ще не встигли повернутися на Холмщину і повернулися після 1921 р. [2, с. 63, 74].

За етнічною ознакою у державному переписі населення Холмщини 1909 р. окремо українців і росіян не виділяли, а відносили обидві “народності” у спільну рубрику “руських”. Але, як вважали Мирон Кордуба [28, с. 9] та Іван

Випуск 1

Крип'якевич [21, с.10], кількість росіян на цій території була незначною. За результатами перепису населення Холмщини і Підляшшя, опублікованими у 1912 р., тут проживало 463 901 чол., які назвали своєю розмовною мовою “руську”, і 268 053 – польську. Згідно з результатами перепису, в чотирьох повітах Холмської губернії з восьми українці і росіяни становили абсолютну більшість: у Константинівському повіті – 43 139 чол. (70,82 %), Володавському – 64 987 чол. (64,97 %), Більському – 54 517 чол. (60,48 %), Грубешівському – 79 404 чол. (57,31 %). Польське населення мало абсолютну більшість лише в Замостському повіті – 47 910 чол. (52,36 %) (див. табл. 3).

Таблиця 3

**Склад населення східних частин Сідлецької та Люблінської губерній
за мовними групами та віросповіданням
(за матеріалами урядового перепису 1909-1912 рр.)**

Повіти	Українців та росіян	Поляків	Православних	Римо-католиків	Євреїв	Інших
Більський	54 517	12 713	29 469	37 759	24 919	520
Володавський	64 987	16 623	50 818	30 792	17 839	5 446
Константинівський	43 139	7 943	9 494	41 591	9 738	34
Радинський	24 372	6 103	5 024	25 451	465	3
Всього в повітах Сідлецької губернії	187 015	43 382	94 805	135 593	52 961	6 003
Білгорайський	36 424	47 190	32 712	50 902	10 793	47
Грубешівський	79 404	35 907	68 563	46 748	22 473	778
Замостський	24 025	47 910	11 854	60 811	16 629	–
Красноставський	9 335	2 843	7 625	4 553	544	–
Любартівський	1 774	453	1 732	495	28	198
Томашівський	52 836	46 453	48 066	51 223	13 815	4
Холмський	73 088	43 915	61 965	55 038	17 995	22 093
Всього в повітах Люблінської губернії	276 886	224 671	232 517	269 040	82 277	23 120
Разом	463 901	268 053	327 322	404 633	135 238	29 123

Отже, у 1912 р. в Холмській губернії було українців і росіян – 463 901 чол. (51,76 %); поляків – 268 053 чол. (29,9 %); євреїв – 135 238 чол. (15,1 %); представників інших національностей – 29 123 чол. (3,24 %) [19, с. 12].

У більшості повітових міст українці становили незначну меншість. За переписом 1909 р., лише у Холмі українців і росіян налічувалося 7 274 чоловік (35,5 %), а у таких містах, як Володава, Білгорай, Замостя (з кількістю населення більше 10 тис. чол.), відсоток українського населення коливався від 4,6 % до 8,4 % [19, с. 13]. Поляки, хоча також мешкали переважно у селах, мали відносно вищий за українців відсоток серед жителів міст. Так, у Володаві, Білгораї, Замості та Холмі перепис фіксував від 10,6 % до 48 % поляків.

Співвідношення релігійних конфесій Холмщини було дещо іншим: православних нараховувалося 327 322 чол. (36,5 %), римо-католиків – 404 633 чол. (45,19 %) [19, с. 14]. З цими даними погоджувалися М. Кордуба й І. Крип'якевич. Як бачимо, терміни “українець” і “православний” на Холмщині і Підляшші не можна ототожнювати, на відміну від інших частин України, наприклад, Волині, де православне населення майже на 95 % було україномовним. Суперечливі дані мовних і релігійних показників результатів перепису 1909 р. на Холмщині не були випадковими. Через релігійні суперечки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було

майже неможливо встановити достовірні відомості про кількість римо-католиків і православних на Холмщині та Підляшші. Порівняно невелика кількість православною населення на Холмщині пояснювалася наслідками національної політики російського самодержавства, що, як писав М. Грушевський, включала в себе “насильницьке навернення до православія 1875 р., всі помилки божевільної централістичної політики російського царства, що з свого боку заходилося змосковщити тутешню українську людність, і тим тільки ослабляло відпорність її польським впливам” [29, с. 34]. Невизнання російським урядом римської церкви східного обряду у 1905 р. призвело до того, що багато українців, силоміць навернених у православ'я під час офіційного “з'єднання” Холмської єпархії з Російською православною церквою у 1875 р., змушені були майже одночасно перейти на латинство. Так, за І. Крип'якевичем, у католицтво перейшло до 200 000 чол. [21, с. 20]. Незважаючи на це, в переддень утворення Холмської губернії в трьох сусідніх повітах – Холмському, Володавському та Грубешівському – кількість православних все ж переважала, а в Томашівському майже дорівнювала римо-католикам.

В етнографічному відношенні серед українського населення Холмської губернії виділялися дві гілки – поліщуки (лісовики) і так звані степняки. Степняки заселяли південну частину Холмщини (більшу частину українських поселень у Люблінській губернії) і становили одне ціле зі своїми сусідами південно-західної Волині та північної Галичини. Північну частину Холмщини, або українські поселення Сідлецької губернії та північної смуги Люблінської губернії, заселяли поліщуки [30, с. 12]. Крім того, тут також зустрічаються такі субетнографічні групи: хмаки, бояри, підляські полевики, підляські бужани, озеряни і боровики, прикордонні холмщаки, холмські червенці [31, с. 25].

Унаслідок давнього співжиття і постійних контактів українців із поляками етнічна ситуація вирізнялася багатьма особливостями, а іноді й парадоксами. Наприклад, у с. Крупи гміни Рудка Красноставського повіту населення було православним, українським за походженням, але у побуті користувалося польською мовою. Жителі римо-католицького віросповідання с. Коліно гміни Яблонь Радзинського повіту розмовляли українською [19, с. 97]. У посаді Тишовці у 1909 р. було близько 2 000 католиків, які також розмовляли українською [31, с. 24].

За даними, зібраними настоятелями православних приходів Холмської єпархії, в ряді поселень, де вже переважала польська мова, старші люди ще зберігали мову прадідів – українську. Такі поселення траплялися переважно на півночі та заході майбутньої Холмської губернії. Це є свідченням того, що за такого розмаїття місцевих умов однаковість чи однотипність населення Холмщини і Підляшшя була відносною. Але безперечним є факт, що кількість холмщаків, які розмовляли українською і вважали себе українцями, була загалом більшою, ніж кількість православних холмщаків.

Український історико-етнічний характер краю стверджує і місцева топоніміка. Так, багато поселень Холмщини і Підляшшя мали такі назви: Голешув (в говірці Голишове), Долгоброди (Дубогроди), Головне, Городище (Володавського повіту); Деревічна, Береза, Загайки (Радзинського); Голоди, Молочки, Дубно, Зубове (Більського). Природно “найукраїннішими” є місцеві назви полів, луків, пасовищ, лісів, багон, річок, урочищ [32, с. 19].

Крім того, дослідники підкреслюють єдність українського історико-етнографічного характеру Холмщини і Підляшшя на початку ХХ ст. з Галичиною, які здавна були тісно взаємопов'язані. Цей зв'язок помітний і у прізвищах, які зустрічаються як в одному, так і в іншому регіонах: Юрчуки, Назарі, Королі, Грицаї, Пирого, Кошуби, Вараниці тощо. Зв'язок мав і економічний характер: активно велася торгівля алкогольними виробами, які привозили із австрійської Галичини до російських

Холмщини і Підляшшя. Про стосунки Холмщини і Підляшшя з Галичиною турбувався і “душпастир” єпископ Євлогій. Прохаючи у своєму листі російського імператора дати дозвіл на будівництво залізниці в Холмщині і Підляшші, він вказував на її потребу з метою припинити користування холмськими селянами австрійською залізницею: “туди, на станції цих доріг, – писав у своєму листі Євлогій, – везе наш селянин свій хліб, і звідти – отримує все, що йому необхідно для життя, і таким чином кожний пуд хліба.. є новою невидимою ниттю, яка пов’язує нашого селянина з загрою” [33, арк. 15].

Отже, як бачимо, на початку ХХ ст. не припинялися засновані ще у давнину зв’язки українців Холмщини й Підляшшя і Галичини. Вони продовжувалися як на етнічному рівні – існували родинні зв’язки, так і на економічному – торгівля хлібом, горілчаними виробами тощо.

Третьою за чисельністю після українців і поляків національністю Холмщини і Підляшшя були євреї – найдавніша серед решти меншостей України. На території Холмщини проживало 135 238 (15,1 %) євреїв. Найбільше їх було у Більському повіті – 24 919 чол. (18,4 %), найменше – у Любартівському – 28 чол. (0,02 %) [19, с. 82]. Традиційно євреї були міськими жителями. Царська заборона переселення на село закріплювала це становище. За урядовим переписом 1909 р., у Замості налічувалося 22 473 чол. єврейського населення (82 %), у Володаві – 8 499 чол. (84,7 %), у Білгораї – 4 625 чол. (43,5 %) [19, с. 84].

У деяких повітах Холмської губернії переписами фіксувався доволі високий відсоток протестантів. У Холмському повіті їх кількість доходила до 22 093 чол. (13,34 % усього населення). Вважається, що це нащадки німецьких колоністів, які з’явилися тут на початку ХІХ ст. і зберегли свою віру до того часу [28, с. 29].

Що стосується господарської діяльності населення регіону, то 67,37 % жителів Люблінської і Сідлецької губерній займалися землеробством та тваринництвом. М. Кордуба зазначав, що офіційна російська статистика не вказувала на участь окремих націй у різних видах занять, але серед самих українців відсоток хліборобів був значно вищим від середнього, оскільки євреї проживали переважно у містах й цим видом діяльності не займалися [28, с. 47].

Холмська губернія належала до числа тих, в яких було достатньо багато селянських надільних земель. За словами єпископа Євлогія, “Холмська Русь – країна виключно селянська, заселена бідними землеробами-орачами, яким і раніше доводилось, і зараз доводиться багато терпіти від малоземелля і від польських поміщиків”.

Усієї орної землі на Холмщині і Підляшші є 1 483 500 кв. десятин, 1 десятина має 1,95 морги, всього виходить 2 883 825 кв. морги, 1 морг = 0.57 га [5, с. 3]. Вся земля розподілена між селянами, дідичами, дрібною шляхтою, містечками, містами, урядом і донаціями (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл земель Холмщині і Підляшші в десятинах на 1920 р.
(за матеріалами газети “Наше життя”)**

Повіти	Всього	Селянські	Панська власність		Містечка	Міста	Урядові	Донаційні
			велика	середня				
Холмський	183 301	80 507	77 326	3 421	4 087	2 037	8 434	7 489
Грубешівський	138 496	54 365	72 572	298	5 631	2 614	2 310	706
Томашівський	116 358	59 078	45 527	48	2 149	1 894	–	7 662
Білгорайський	125 854	57 361	38 126	5 830	13 495	2 150	3 220	5 672
Красноставський	139 472	70 800	55 609	1 041	2 005	4 745	1 432	3 840

Повіти	Всього	Селянські	Панська власність		Містечка	Міста	Урядові	Донаційні
			велика	середня				
Замостьський	167	75 983	63 761	149	1 545	4 396	113	21 169
Володавський	192 018	82 894	71 624	1 952	10 109	7 369	7 197	10 773
Радзинський	140 220	64 520	58 954	6 198	2 288	5 229	800	2 231
ВСЬОГО:	1 483 500	684 712	572 680	29 884	48 373	31 653	29 960	86 218

З таблиці видно, що тільки половина всієї землі є в руках селян, які самі її обробляють; друга половина належить дідичам. Велика кількість земель залишалася в руках дідичів завдяки колишній царській політиці, що гальмувала справу парцеляції землі. Вона не дозволяла парцелювати землю для людної католицької. “Так шкодив поділ на православних і католиків для селянської справи!” [5, с. 2].

За даними Д. Чихачова, селянам належало 688 542 дес. надільних земель [19, с. 79]. Як бачимо, цифри майже збігаються зі статистикою, наведеною в газеті “Наше життя” за 1920 рік.

Холмська губернія була під опікою “Селянського Поземельного Банку”, що займався купівлею-продажем земель. За сприянням банку, селянами було придбано 37 339 дес. (з цього числа найбільше в Холмському повіті – 10 276 дес., найменше в Білгорайському – 137 дес.) землі [19, с. 39]. А всього (станом на 1901 р.) селянами було викуплено 116 073 дес. землі. Отже, напередодні Першої світової війни в селянському землекористуванні було 804 615 десятин, або 64,9 % всієї землі (сюди включено землі, куплені селянами як за допомогою Селянського Банку, так і за власні кошти, надільні землі. Незважаючи на це, у 1901 р. безземельні селяни в Холмській губернії становили 139 342 чол., або 15,54 % усього населення (13,9 % сільського і посадського населення) [19, с. 41].

Чимала кількість земель належала приватним особам. Найбільше приватної земельної власності перебувало в руках поляків. За даними перепису 1909 р., в Більському, Володавському, Константинівському, Радзинському, Холмському, Білгорайському, Грубешівському, Замостьському, Томашівському, Красноставському і Любартівському повітах було 448 953 десятин земельної приватної власності. З них полякам належало 334 872 десятини (74,6 %), українцям – 78 971 десятин (17,6 %), євреям – 22 910 (5,1 %), німцям – 12 199 (2,7 %) [19, с. 44].

Значна частина населення в Холмській губернії була зайнята в різних галузях промислів і промисловості – 209 846 чол. (9,04 %), причому їхню основну масу становили ремісники. Виготовленням одягу займалося 3,6 % населення, тваринних та харчових продуктів – 1,05 %, обробкою дерева – 1,26 %, металів – 1,03 %, мінеральних речовин – 0,4 %, волокнистих речовин – 0,43 %. М. Кордуба зазначав, що перед початком Першої світової війни кількість промислових підприємств у Холмській губернії сягала 122. Головним промисловим центром губернії був Грубешів. У ньому було сконцентровано 24 промислові підприємства [28, с. 74].

Як бачимо, промисловість краю була розвинута слабо. Виняток становили цукроварство, горілчана справа і переробка зерна на борошно та інші продукти, які переважно були в руках великих власників. Всі цукроварні споживали 1,5 мільйона кірчиків (коренів) цукрового буряку, засіяного на 15 000 моргах (8 550 га) землі, і виробляли 1 200 000-1 300 000 пудів цукру [5, с. 2].

На Холмщині і Підляшші була відносно велика кількість горілчаних заводів і млинів. У деревообробній справі діяло декілька тартаків (пилорам), що постачали дошки, бруски та ін. товар на місцеві ринки. В Замостьському повіті існувала фабрика букової мебелі [5, с. 3].

Напередодні Першої світової війни в Холмській губернії діяло чотири чоловічих гімназії (дві – у Холмському повіті, одна – у Більському і одна – у Замостському); одна чоловіча прогімназія (у Грубешівському повіті); чотири жіночих гімназії (дві – у Холмському, по одній – у Більському і Замостському повітах); одна жіноча прогімназія (у Холмському повіті) [19, с. 77]. Гімназії були навчальними закладами класичного типу, де велика увага приділялася вивченню грецької та латинської мов і логіки. Існували два типи гімназій. Більшість із них пропонували семирічний курс навчання, а прогімназії – чотири-п'ятирічний. Крім того, у Холмському повіті працювали учительська семінарія, духовна семінарія, духовна чоловіча школа і одна залізнично-технічна школа [19, с.78]. Повна відсутність ремісничих і технічних навчальних закладів у Холмській губернії зумовила те, що такими професіями, як ремісники, техніки, володіли переважно євреї і поляки. Про це свідчить і лист одного з начальників Сідлецької шкільної дирекції Федора Коралова єпископу Євлогію, у якому він зазначає, що практично немає ремісничих учбових закладів для селян, “шляхту саму виховуємо” [33, арх. 3].

У всіх середньоосвітніх школах Холмської губернії викладання велося російською мовою.

Початкових шкіл усіх типів, за показниками 1911 р., налічувалося 550. Найбільше училищ було у Грубешівському, Холмському, Володавському повітах – відповідно 133, 128, 119, найменше – у Любартівському [34, с. 56].

Стан освіти найкраще відображає статистика грамотності. За даними перепису 1909 р., на 100 душ населення грамотних налічувалося 64,8 % чоловіків, 37,9 % жінок, усього ж грамотних – 54,7 %. На 10 письменних жінок у Холмській губернії (тоді у Люблінській і Сідлецькій) припадало 15 грамотних чоловіків [35, с. 95]. Ці дані показують, що населення було достатньо освіченим, що досягалося лише шляхом протистояння політики російського самодержавства польським впливам через створення російських шкіл у регіоні. Так, після утворення у 1913 р. з частин цих губерній Холмської губернії мережа сільських шкіл значно розширилася. І хоча викладання тут і надалі велося російською мовою, шкільництво заклало основу для підвищення рівня освіченості населення [36, с. 74].

Із наведених фактів і статистичних даних випливає, що до Першої світової війни українська людність Холмщини і Підляшшя жила і в господарському, і в соціальному відношеннях цілком добре. “Було в достатку і хліба і м'яса” [5, с. 3].

Перша світова війна дуже змінила життя на Холмщині і Підляшші. Влітку 1915 р. разом з російськими військами, що відступали, примусово евакуйовано вглиб Російської імперії майже все українське православне населення, а також всі державні, громадські та церковні установи. В червні і липні 1915 р. з території Холмщини і Підляшшя було виселено більше 300 тис. українців, яких розміщено в 37 губерніях Росії, в тому числі Тобольській, Томській, Забайкаллі, Уралі, Самарканді та ін. районах [6, с. 25]. “Українська робітничка газета” за 1918 р. так описує становище сіл Холмщини: “Село Злоєц (Замостський повіт): перед війною 60 українських родин, 47 польських; з українських родин осталося під час війни 13, решта виїхала з військом до Росії, поляки осталися всі; с. Зарудне: 22 родини українські 20 польські; 17 родин українських виїхало, поляки осталися; с. Білобереги – з 14 українських родин виїхало 10; с. Сідлиська – біля 300 родин українських, а тільки 20 польські – майже всі українські виїхали: с. Горишів Польський – перед війною близько 100 родин українських, 13 польських, всі українці виїхали” [7, с. 15]. Можна сказати, що це було перше із трагічних виселень, які прийшлися на долю народу цих земель.

Перебування в Росії і на “Великій Україні” не загасило національної свідомості народу, а, навпаки, спричинило зростання її; цьому підтвердженням є та велика

кількість зборів і з'їздів холмщаків та підляшуків, що відбувалися, починаючи з 1917 р., по різних теренах Росії і України.

Після революційних подій 1917 р. в Україні утворилася Центральна Рада, яка домогалася автономії від Тимчасового уряду. Одночасно активізувався рух серед біженців за приєднання Холмщини і Підляшшя до України. Весною 1917 р., коли Тимчасовий уряд визнав право поляків на незалежність, була скликана Ліквідаційна комісія, яка мала ліквідувати російські установи на території Царства Польського і передати їх майно Польщі. Своєю юрисдикцією вона охоплювала Холмщину і Підляшшя, а це викликало протести українців-біженців із цих земель. Протягом кількох місяців 1917 р. пройшли десятки з'їздів і зборів біженців у тих місцях Росії і України, де вони опинилися.

У Москві збори біженців з Холмщини відбулися 4 квітня 1917 р. Рішенням зборів висловлена незгода з Тимчасовим урядом про приєднання Холмщини і Підляшшя до Польщі. 25-27 серпня 1917 р. у Києві проходив Всехолмський з'їзд біженців. У ньому брали участь 296 делегатів від 250 тис. біженців-українців Холмщини і Підляшшя [8, с. 125]. З'їзд привітав від імені Центральної Ради М. Грушевський. Звертаючись до з'їзду, М. Грушевський сказав: "Вітаю вас, дорогі брати, від імені Центральної Ради і від себе. Протягом багатьох останніх років українська суспільність з напруженою увагою слідкувала за справою української Холмщини; скажу "української" тому, що Холмщину ще в 13-му віці називали Україною. Холмське питання цікавило мене особисто. Я виступав в українській і закордонній пресі за виділення Холмщини з польських земель. Ми одержуємо сотні ваших резолюцій, щоб не призабути про Холмщину. Ми завжди пам'ятаємо про Холмщину. Буде нам допомагати Центральна Рада. Умови нашої роботи важкі: фронт і деякі кроки, зроблені центральним російським урядом, утруднюють роботу. Персонально я, скільки зможу, буду допомагати вам. Я сам народився в 1866 р. у Холмі, де батько мій був директором педагогічних курсів, що також зобов'язує мене перед Холмщиною. Крім того, до праці для вас порушують мене українські почуття, й я ніколи не забуду про потреби холмського народу" [8, с. 130].

У III Універсалі Центральної Ради від 26 листопада 1917 р зазначається, що "Остаточне визначення границь УНР як щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народів" [12].

Після масової евакуації українського населення в роки Першої світової війни землі Холмщини і Підляшшя стали майже польським краєм. На рідній землі залишилося не більше ніж 15 тисяч українців, а польське населення становило тут уже 85 % усієї людності краю. З 1918 р. починається повернення на свої землі холмщаків із біженства [13, с.148]. Становище українців, що поверталися, було дуже скрутне і важке. Найчастіше вони поверталися без жодного майна; навіть те, що їм пощастило взяти з собою перед їх вивезенням у російські губернії, вони втратили під час своєї вимушеної мандрівки. Повернувшись, часто заставали свої господарства знищеними, або зайнятими польськими осадниками. Ще й кілька років після війни люди жили по землянках, які в народі називали "будами".

У Грубешівському повіті в селі Гостинне ще в 1922 р. у землянках жило майже 100 родин. "Літом ще нічого, а зимою починається царство тифу, еспанки, віспи та ін.. Шкода народу, що набідувався в Росії, а тепер терпить біду дома" [14, с. 4].

Особливо зруйнованими були села і міста у східних і південно-східних районах Холмщини – це Влодавський, Холмський, Грубешівський, Томашівський повіти. "Найбільша нужда є в Холмському і Влодавському повітах, тут є дорога відходу російської армії і полоса відбухтих пожеж і знищень. Нужда тут досягла крайнього розмаху". Так писала газета "Наше життя" в липні 1920 р. [15, с. 3].

На початку 20-х років на Холмщині і Підляшші було вже близько 150 тисяч українського населення [9, s. 8]. За результатами перепису населення, проведеного в Польщі 30 вересня 1921 р., у цих районах “людність русинська творить тільки істотну частину національних меншин”; у повіті Холмському поляків є 76,7 %; Грубешівському – 74,4 %; Томашівському – 83,5 %; Влодавському – 70,7 %; Більському – 82,0 % і т.д. [10, s. 9]. Дані цифри є свідченням того, що впродовж 20-х років холмщани поступово повертаються з рееміграції на свої землі, їх кількість зростає. Близько 30 тисяч повернулося після 1921 року [11, с. 246].

У якому б адміністративно-територіальному підпорядкуванні не перебували Холмщина і Підляшшя, де більшість населення тривалий час становили українці, вони завжди знаходилися у становищі національної меншини. Цей фактор суттєво впливав на характер суспільного життя українського населення краю. Зміна володарів цих територій ніколи не означала, що черговий з них подбає про задоволення соціально-економічних чи етнопонаціональних потреб місцевих українців. Вона лише свідчила про тимчасову перевагу одного претендента над іншим у боротьбі за Холмщину і Підляшшя, але ніхто з них ніколи не враховував сам факт наявності тут українців. Російські власті вважали їх частиною “єдиного” російського народу, а польські – елементом, з якого можна творити католиків (тобто поляків), або ж позбутися його назавжди [16, с.176]. Становище українців Холмщини і Підляшшя на рубежі століть було схоже з тим, у якому опинилася вся українська нація. На думку Володимира Винниченка, “інтелігенція мусила завмерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову, літературу. Лишився сам народ, без панства, без літератури, без школи, безграмотний, оплутаний законами й державними апаратами визиску” [17, с. 35].

Голова Українського Центрального Комітету, що діяв під час Другої світової війни на території окупованої Німеччиною Польщі, проф. Володимир Кубійович про становище на Холмщині писав, що “ніякий інший край не зазнав таких великих національних втрат упродовж такого короткого часу, ніде інде міста не підпали під таку сильну полонізацію, а польський натиск ніде не був такий сильний, як тут. Ніде польські впливи не були такі сильні, а ми такі слабкі, як саме тут. Ніде теж не були поляки такі агресивні – і за Польщі, і також за німецьких часів” [18, с. 385].

Світові війни та внутрішні політичні процеси в новоствореній Польщі негативно вплинули на етнічний склад населення цих територій. Кожного разу українська людність зазнавала відчутних втрат. Із різних джерел і статистичних документів ми бачимо неоднозначні відомості про чисельність українського населення Холмщини і Підляшшя в першій чверті ХХ ст.

Відповідно до польської статистики, в Люблінському воєводстві у 1931 р. проживало 63,1 тис. православних, включаючи білорусів, поляків та етнічних росіян, із них – лише 10,7 тис. осіб української національності і 2,8 тис. росіян [23, s.16]. Енциклопедія українознавства наводить такі цифри: в цей час тут проживало 205 тис. українців і 391 тис. поляків [24, с. 164].

Такі різні цифри свідчать як про складні соціально-політичні процеси, так і про намагання польських чи російських державних чинників зміщувати в різні часи показники етнічного складу населення цих територій у вигідному для себе напрямку. Як зазначав місцевий етнограф Володимир Косоноцький, статистичні обрахунки складу населення Холмщини і Підляшшя ніколи не були об’єктивними. З метою збільшення чисельності польського етносу, офіційна польська статистика зробила унікальний у світовій практиці винахід, зарахувавши у 1931 р. 580 тис. українців до т. зв. “тутешніх” [25, с. 34]. Частина з них припадала на Холмщину та Підляшшя.

Наслідки переписів населення засвідчували, що на найзахідніших українських етнічних землях Холмщини та Підляшшя в першій чверті ХХ століття пануючі тут

держави активно асимілювали місцеве українське населення шляхом русифікації та ополячення.

Перед початком Другої світової війни на Холмщині та Підляшші з 700 тис. населення українців налічувалося 220 тис. чол., поляків – 260 тис. і “калакутів” (українців римо-католицького віросповідання) – 160 тис. осіб [18, с. 403].

Статистичні підрахунки складу населення за національною ознакою в міжвоєнній Польщі майже не велися, бо це питання на офіційному рівні не досліджувалося. З метою штучного створення переваг того чи іншого населення, підрахунки проводилися з урахуванням мовних і віросповідних характеристик. Саме тому кількість українського населення на території Холмщини та Підляшшя зменшилася з 446 839 осіб, що показав т. зв. “шкілький перепис” станом на 01.01.1915 р., до 220 тис. чол. у 1939 р. [26, арк. 77].

Українці Холмщини і Підляшшя в період до Другої світової війни продовжували відступ, і не так через фронтальний наступ польського елемента, як через його активне проникнення у традиційний український етнічний простір. На це вплинули різні фактори, і серед них – залишення своїх садиб і маєтків холмськими біженцями у 1915 р., активізація польського сільськогосподарського осадництва в ці райони у період між двома війнами, вплив різного роду чиновників з корінної Польщі, закриття українських шкіл та церков та ін.

Через вищезгадані факти українське населення Холмщини і Підляшшя, що опинилося в складі Люблінського воєводства, не відновило своєї довоєнної чисельності не тільки до 1925 р., але й до перепису населення 1931 р.

На початку 30-х років основна маса українського населення Холмщини і Підляшшя залишалась у Влодавському, Грубешівському і Томашівському повітах. На ці три повіти у 1931 р. припадало 94,7 % українців Люблінського воєводства. У повітах Радзинському, Холмському, Красноставському, що раніше були українськими, перепис 1931 р. зафіксував набагато менше українців, ніж було до Першої світової війни. Тут зросла частка осіб греко-католицького і римо-католицького віросповідання: у Любачівському повіті нараховувалося 44 696 греко-католиків і 32 994 римо-католиків, у Ярославському повіті 52 238 греко-католиків і 83 652 римо-католиків [27, с. 82].

Отакою в загальних рисах була етносоціальна ситуація на Холмщині та Підляшші в першій чверті ХХ ст. Помітним був відступ українського елемента на традиційному етнічному пограниччі і в міжвоєнний період. Польський уряд цілеспрямовано проводив політику стосовно того, щоб надати і формально, і фактично українській спільноті, що опинилася в складі новоствореної Польщі, польського характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж, Нью-Йорк, 1984.
2. Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Борисенко В., Вишневська Г., Гаврилюк Ю. – К.: Родовід, 1997. – 384 с.
3. Грушевський М. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – 384 с.
4. Каретников С. Холмская губерния. Географическо-исторический очерк. – Лубны, 1913. – 220 с.
5. Наше життя. – 1920. – 4 липня.
6. Косик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшшя. – Львів, 1997. – 123 с.
7. Сергійчик В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 439 с.
8. Україна. – 1927. – Кн. 3. – 369 с.
9. Списки перепису населення Речі Посполитої від 30 вересня 1921 р. Люблінське воєводство. Польська статистика. – Т. XVIII. Воєводська таблиця. (Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30.IX.1921 r. Wojewodztwo Lubelskie // Statystyka Polski. – Т. XVIII. Tabela wojewodzka).
10. Sprawy narodowosciowe. – 1928. – № 1.

11. Кубійович В. Віросповідання і національний стан людності Холмщини і Підляшшя // III Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. – Варшава; Краків; Львів, 1935. – С. 246-252.
12. Конституційні акти України: 1917-1920. – Київ, 1992. – С. 12-18; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Київ, 1996-1997. – Т. 1. – С. 35.
13. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – Вінніпег, Торонто, 1989.
14. Наше життя. – 1922. – 19 листопада.
15. Наше життя. – 1920. – 8 липня.
16. Заставний Ф. Українські етнічні землі. – Львів, 1993. – 296 с.
17. Винниченко В. Відродження нації. – Київ; Відень, 1920. – Ч. 1. – 134 с.
18. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939-1941. – Чикаго, 1975. – 413 с.
19. Чихачев Д.Н. Доклад по законопроекту “О выделении из состава губерний Царства Польского восточных частей Люблинской и Седлецкой губерний с образованием из них особой Холмской губернии”. – С.-Пб., 1911. – 113 с.
20. Макачук С.А. Депортації 1944-1947 рр. в контексті українсько-польського історико-етнічного контактування // Матеріали Світового Конгресу українців Холмщини і Підляшшя (19-20 вересня 1997 року) – Рівне, 1998. – 130 с.
21. Крип'якевич І.П. Холмщина. – Львів, 1915. – 32 с.
22. Косоноцький В. Дещо з нашої статистики // Холмський церковно-народний календар на 1940 рік. – Холм, Варшава, 1940. – 47 с.
23. Maly Rocznik Statystyczny na 1931 r. – Warszawa, 1933. – 75 s.
24. Енциклопедія українознавства. – К., 1994.
25. Ріпецький С. Українсько-польський процес 1918-1923 років. – Чикаго, Нью-Йорк, 1963. – 40 с.
26. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2581: Народне міністерство освіти, оп. 1, спр. 1.
27. Historia Polski w liczbach. Ludnosc. Terytorium. – Warszawa. 1994. – 206 s.
28. Кордуба М. Північно-Західна Україна. – Відень, 1917. – 91 с.
29. Грушевський М. За Холмщину // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 34-35.
30. Соболевский А. Холмская Русь в этнографическом отношении. – Харьков, 1910. – 53 с.
31. Ткач В. Очерки Холмщины и Подляшья. – Холм, 1911. – 115 с.
32. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в I пол. XX ст. Хроніка подій. – К., 1997. – 288 с.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 693: Холмська духовна консисторія.
34. Статистический ежегодник России за 1912 год. – Петроград, 1913. – 112 с.
35. Статистический ежегодник России за 1914 год. – Петроград, 1913. – 115 с.
36. Салюк І., Горний М. Історична Холмщина в списках, дослідженнях і спогадах. – Львів, 1996. – 166 с.